

Наталія Артикуца

канд. філол. наук, доц. (Київ)

МОВНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ У ПРОФЕСІОГРАМІ ПРАВНИКА

У професіограмі* правника – професіонала високого рівня – спектр необхідних мовних знань, навичок, вмінь вельми широкий. Для успішного виконання своїх функцій та обов'язків представник правничої професії сьогодні повинен мати ґрунтовну мовну підготовку (теоретичну і практичну), володіти багатьма мовними навичками, різними за ступенем складності: від простих, механічних (правильне написання, оформлення документів, літературна вимова) до більш складних, творчих, які формуються на основі різноманітних науково-дослідницьких і творчих дій (аналізу, синтезу, порівняння, моделювання, експериментування та ін.).

Висококваліфікований і конкурентноспроможний, здатний розвивати і підтримувати свій професіоналізм на рівні дедалі більших вимог суспільства, професійної корпорації, споживачів правничих послуг, правознавець має володіти такими мовними вміннями і навичками: підготовки й укладання правових документів різних жанрів; тлумачення й коментування правових норм, законів та інших нормативних актів; формулювання й обґрунтування юридичних висновків, пропозицій, рекомендацій; аналізу законодавчих текстів та їх експертизи; розроблення й написання законопроектів, пропозицій щодо удосконалення їх тексту; усного юридичного мовлення з дотриманням норм ділового етикету і культури професійного спілкування; інтерв'ювання та консультування клієнта; ведення діалогу й аргументування під час наукових і ділових дискусій, переговорів, судових дебатів; публічного виступу в судах та інших органах; доречного використання мовних засобів відповідно до функціонально-стильового різновиду і жанру правничого мовлення, зокрема, засобів риторики і публіцистики у різних формах правової пропаганди, правової просвіти і правового виховання; ділового листування; перекладу й редагування юридичних текстів; написання наукового дослідження правової проблеми або публіцистичної статті у фахове видання; самостійного розв'язання складних випадків слововживання та ін.

Перелік цей має відкритий характер, оскільки зміст професійної діяльності і функційне навантаження правника трансформуються під впливом реалій правового життя, суспільних потреб, потенційних можливостей науково-освітньої сфери. Наведені в переліку мовні навички і вміння правника, як правило, мають комплексний характер, оскільки синтезують окремі дії у різноманітних ситуаціях. Надзвичайно важливо розвивати навички творчої, аналітичної, дослідницької роботи, вміння самостійно і кваліфіковано вирішувати мовно-термінологічні проблеми у професійній діяльності.

* Перелік знань, навичок, ціннісних настанов або якостей, необхідних юристові // Професіональні навички юриста: Опыт практического обучения. – М., 2002. – С. 15.

Ураховуючи, що правнича професія багатогранна й охоплює такі важливі сфери, як законодавство і законотворення, державне управління, юстиція, нотаріат, правничі науки, правова інформація, правова освіта та ін., і що мова права – це складна, поліфункційна, багаторівнева підсистема літературної мови, зі своїми функціонально-стильовими різновидами та жанрами, з багатим арсеналом специфічних мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматичних, стилістичних), цілком зрозуміло, що лінгвістична підготовка правника сьогодні – це досить складний за своїм предметом і змістом, систематично-послідовний, творчий навчальний процес, який потребує концентрації зусиль як науковця-викладача, так і студента.

Викладачі мовних дисциплін, як правило, курсу “Ділова українська мова”, дедалі більше усвідомлюють необхідність кардинального перегляду застарілих державних стандартів щодо мовної підготовки правників і пропонують ввести в навчальні плани вищих юридичних навчальних закладів і факультетів спеціалізовані мовні курси, що мають фахове спрямування [1]. Їх розроблення, апробація, науково-методичне забезпечення – актуальне лінгводидактичне завдання, виконання якого не тільки суттєво підвищить рівень фахово-мовної культури, ерудиції, комунікативної компетентності правознавців, але й сприятиме удосконаленню техніки юридичного писемного мовлення, якості нормотворчих робіт, юридичних послуг, позитивно вплине на ефективність правозастосування, престиж професії правника.

У “Центрі інноваційних методик правничої освіти” Національного університету “Києво-Могилянська академія” здійснюється проект “Правнича лінгвістика”, одним із провідних напрямів діяльності якого є розроблення і впровадження у навчальний процес комплексу спеціалізованих мовних дисциплін для правників: “Юридична термінологія”, “Мова права”, “Лінгвістичні аспекти нормопроекування”, “Теорія і практика укладання юридичних словників”, “Редагування і переклад юридичних текстів”, “Науковий стиль правничої мови”, “Правова публіцистика”, “Судова риторика”.

Перші два курси “Юридична термінологія” і “Мова права” мають стати базовими в системі лінгвістичної підготовки студентів-правників, оскільки створюють надійний фундамент фахово-мовних знань, необхідних у всіх сферах юридичного мовлення незалежно від подальшої професійної спеціалізації правника. Інші дисципліни є спеціалізованими (магістерського рівня), вони можуть бути обов’язковими, вибірковыми чи факультативними.

Перший комплект навчально-методичних матеріалів курсів з правничої мови і термінології, апробованих протягом останніх п’яти років у провідних вищих навчальних закладах України і рекомендованих Міністерством освіти і науки України для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, було видано 2002 р. у серії “Правнича лінгвістика”[2]. Ця серія створена з метою видання наукових і науково-методичних праць, підручників, навчальних посібників, хрестоматій, термінологічних словників, покликаних сприяти удосконаленню й поглибленню знань з теорії, практики та лінгводидактики правничого мовлення.

Пропоноване видання доповнене

Мовно-термінологічна компетентність – найістотніша складова (сутнісно-категоріальна основа) загальної фахової компетентності. У цьому словосполученні підкреслено органічний внутрішній зв'язок мовної компетенції як більш широкої і загальної категорії, що охоплює різні мовні рівні, з термінознавчою, сфокусованою на лексичний рівень правничого мовлення; водночас актуалізується значення останньої як першооснови фахової ерудиції, обізнаності, професіоналізму.

Термін “компетенція” в лінгводидактичній лексикографії визначається як “загальна здатність, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих завдяки навчанню”[3]. Але поняття компетентності не обмежується сумою знань і навичок, воно належить до сфери складних умінь і якостей особистості. Ось чому під терміном “мовно-термінологічна компетентність” ми розуміємо синтез фахової і лінгвістичної ерудиції (яка ґрунтується на глибокому осмисленні природи і специфіки фахової мови і термінології, їх системному баченні, володінні методикою наукового аналізу мовних одиниць, зокрема термінологічних), досвіду мовно-термінологічного опрацювання спеціальних текстів та спроможності кваліфікованого вирішення термінологічних і мовностилістичних проблем.

Мовно-термінологічна компетентність правника полягає у вмінні самостійно розв'язувати труднощі терміно- і слововживання (на основі аналізу фахово-наукової літератури, лексикографічних джерел, власного досвіду і мовних знань); тлумачити і дефініювати терміни, визначати їх походження (етимологія) та спосіб термінотворення (словотвір), диференціювати питомі і запозичені терміни і терміноелементи, продуктивні і непродуктивні моделі термінотворення, кодифіковані і некодифіковані, застарілі і новоутворені терміни, нормативні і ненормативні їхні форми тощо. Усе це потрібно для об'єктивного розгляду мовно-термінологічних проблем, їх комплексного аналізу та правильного вирішення у сфері професійної діяльності.

Відсутність такої компетентності у правників має своїми наслідками: низькоякісні юридичні документи, зокрема й деякі нормативно-правові акти, що потребують внесення змін і виправлень; гальмування законодавчого процесу через необхідність мовностилістичного доопрацювання текстів законопроектів; зниження ефективності правозастосування; наявність “суржику”, мовних “покручів”, кальок, росіянізмів та інших помилок в усному професійному і навіть публічно-офіційному мовленні, що дає підстави мовознавцям-термінологам правничої сфери і фахівцям з культури української мови порушити проблему “екології правничого мовлення” (О. Сербенська).

Українська юридична термінологія нині активно розбудовується на загальнонаціональній мовній основі, збагачується новими правовими поняттями і відповідно термінами, виникають цілі термінологічні підсистеми (нові галузі і підгалузі права); трансформації зазнає як структура терміносистеми права в цілому, так і окремі її елементи, модифікуються внутрішні системні і міжсистемні зв'язки термінів, в т. ч. на лексико-семантичному рівні.

У зв'язку з цим виникає багато проблем, пов'язаних з упорядкуванням, уніфікацією та стандартизацією термінології, приведенням її у відповід-

ність із міжнародними термінологічними стандартами, наявністю дублетності, варіативності і синонімії термінів, зловживанням кальками та іншомовними запозиченнями. Ситуація ускладнюється відсутністю необхідних лексикографічних праць (зокрема тлумачних і нормативних словників), які б допомагали правникам знайти правильні відповіді на численні питання мовно-термінологічного характеру, що повсякчасно виникають у їх роботі.

“Для розв’язання термінологічних проблем потрібні висококваліфіковані спеціалісти, які б поєднували професійні звання з лінгвістичними. Таких спеціалістів треба готувати у вищих навчальних закладах, увівши до навчальних програм спецкурси з основ термінології і фахової мови”[4]. Це завдання є гостро актуальним і для вищої юридичної освіти.

Формування мовно-термінологічної компетентності правника – процес тривалий, багатоступеневий, логічно послідовний, систематичний, побудований на міждисциплінарних зв’язках.

Першою сходинкою у цьому процесі має стати ознайомлення з термінологічним апаратом обраного фаху, який віддзеркалює систему понять і категорій правничої сфери, їх системні зв’язки, а тому слугує універсальною вербально-знаковою моделлю правового знання. Пропедевтичний курс “Юридична термінологія” має на меті дати цілісне наукове уявлення про термін і термінологію, термінологічну систему права, процеси термінологізації і детермінологізації, продуктивні і непродуктивні моделі термінотворення, класифікацію термінологічних одиниць за різними параметрами. Надаючи основоположні знання з теорії юридичного термінознавства, юридичної термінографії, методології та методики аналізу термінів у правових текстах, курс водночас має практичне спрямування, оскільки не тільки допомагає опанувати сучасний юридичний словник української мови (нині це понад 30 тис. термінів і терміносполук), але й формує навички й уміння студентів правильно вживати, тлумачити та аналізувати терміни права, працювати з науковою, лексикографічною та юридичною літературою, укладати фахові словники, самостійно розв’язувати труднощі термінотворення.

І хоча майбутній правник опановує фахову термінологію протягом усього періоду навчання у ВНЗ, надзвичайно важливо, щоб робота ця набула систематичного і цілеспрямованого характеру з перших років навчання студента, ґрунтувалася на чітких наукових і методологічних засадах сучасного термінознавства, створювала міцний фундамент теоретичних і практичних знань, вмінь і навичок, необхідних для глибшого осмислення й засвоєння правових понять і категорій, правильного їх розуміння, кваліфікованого тлумачення і формулювання правових норм.

Знайомство з теоретичними основами лінгвістичного вчення про термін і термінологію починається з усвідомлення специфіки терміна порівняно із загальнонавчаним словом, висвітлення основних характеристик терміна: співвіднесеність з поняттям, наявність дефініції, точність, однозначність, експресивно-стилістична нейтральність, системність, стандартизованість (конвенціональність), стислість, коректність, сталість, що створює підґрунтя для диференціації термінів і номенклатурних назв, кодифікованої і неко-

дифікованої термінологічної лексики (професіоналізмів, терміноідів, напів-термінів, індивідуально-авторських слів. Це потрібно для формування уявлення про нормативні і ненормативні терміновживання.

Юридична термінологія – це складна, динамічна, усталена система узагальнених найменувань правових явищ, понять, інститутів, категорій. Вона має дихотомічний характер (мовно-знакова і логіко-правова системи). Побудована за принципом поля: має ядро (основний термінологічно-правовий фонд) і периферію (суміжні з правом ділянки).

Доцільно розпочати опановувати юридичний словник з ключових термінів права, які, означаючи фундаментальні правові поняття, завдяки своїм давнім генетичним корінням, багатим семантичним зв'язкам, усталеністю, словотвірним потенціям, створюють і цементують поняттєво-лексичний каркас усієї терміносистеми (*право, держава, закон, законність, справедливість, правосуддя, уряд, суд, кара, злочин* та ін.). За допомогою ключових термінів моделюється термінологічна система права в цілому і кожна її галузь або підгалузь. Системність правничої термінології аналізується і на рівні більш дрібних термінологічних об'єднань: тематичних і лексико-семантичних груп, синонімічних рядів, дублетних і антонімічних пар. Семантичні і словотвірні зв'язки ключових термінів права пронизують усю терміносистему права. Знання характеру цих зв'язків допоможе правильно будувати (формулювати) дефініцію терміна, чого, на жаль, не враховують деякі автори новостворених словників юридичної термінології. Окрім цього, термінологічні зв'язки, особливо на периферії терміносистеми, дозволяють побачити взаємодію кодифікованої і некодифікованої правової лексики, простежити процеси термінологізації і детермінологізації.

Одним із головних напрямів початкової роботи в галузі правничої термінології є ознайомлення студентів з юридичною лексикографією: типологією словників, історією і досвідом видання юридичних словників у вітчизняній і зарубіжній науці, структурою словникової статті і специфікою подання термінологічного матеріалу залежно від типу словника, правилами побудови дефініцій термінів. Майбутній правник має добре знати різні види словників (включаючи законодавчі, тлумачні, енциклопедичні, історико-етимологічні, нормативні), вміти знайти потрібну інформацію в них, диференціювати законодавчі і наукові дефініції термінів, бути поінформованим про методи автоматизованої обробки правничих термінів і текстів.

Ознайомлення з методикою і практикою термінологічної роботи відбувається у формі навчально-наукового семінару, який допомагає його учасникам взяти участь у створенні генерального реєстру та бази даних юридичних термінів, їх систематизації та упорядкуванні за алфавітним, тематичним, словотвірно-гніздовим та етимологічним принципами, здобути навичок укладання словників, моделювання дефініцій термінів.

Працюючи з лексикографічними та науковими джерелами, студенти не тільки набувають навичок інформативного пошуку, роботи з лексикографічною літературою, збору матеріалу для наукових розвідок у галузі фахової термінології, але й аналізують помилки в інтерпретації термінів та їх

формулюванні, які останнім часом нерідко трапляються у деяких словниках, підручниках, навчально-наукових працях. Закріплюючи норми щодо вживання термінів, студенти уникають помилок у власному мовленні, заново вивчають чужі помилки та аналізують їх. Ведення словників типу “неправильно-правильно” дає корисний матеріал для обговорення і дискусій, збагачує та унормовує індивідуальний словник, розвиває мовне чуття.

Наступним етапом мовно-термінологічної підготовки є вивчення методики наукового дослідження юридичної термінології. Викладачеві слід розкрити сутність загальнонаукових підходів до аналізу термінологічних одиниць (аналіз і синтез, історизм, зіставлення, моделювання, системно-структурний, статистичний та ін.) і спеціальних (лінгвістичних і юридичних).

Для формування мовно-термінологічної компетентності правника необхідно вивчати юридичну термінологію в синхронії і діахронії. Вивчення генезису та історії розвитку юридичної термінології важливе і для правознавчої науки й освіти в цілому, для укладання юридичних словників, для упорядкування термінів у процесі кодифікації нового законодавства України. Відбір термінів з низки синонімічних і конкуруючих найменувань має здійснюватись з урахуванням його генетичної характеристики, семантичних і словотвірних можливостей, граматико-стилістичних ознак. Згадаймо дискусії, що точилися навколо термінів *суперфіцій*, *емфітевіз*, *емфітефта*; *імплементація* – *впровадження*, *тортури* – *катування*, *омбудсмен* – *уповноважений з прав людини*, *жилий* – *житловий*, *кримінальний* – *карний* – *уголовний*; *рекети* – *вимагання*, *завідомо* – *свідомо*, *пам'ятник* – *пам'ятка*, *дача* – *давання*, *угода* – *правочин*, *юридичний* – *правничий* – *правний* та ін. І в кожному випадку має бути обґрунтоване мотивування вибору.

Чи можемо ми сьогодні об'єктивно аналізувати й оцінювати терміни, не знаючи усі їхні характеристики? Вміння використовувати дані словників і власні спостереження з метою створення своєї етимологічної гіпотези, добирати переконливі аргументи на її захист, здійснювати історико-етимологічну реконструкцію на основі порівняльного аналізу мовних одиниць, вільне читання і тлумачення давніх пам'яток права, добір іншомовних еквівалентів – це ті ознаки мовно-термінологічної компетентності, якими уславлена стара вітчизняна школа права і традиції якої варто наслідувати.

Сприятиме формуванню такої компетентності у майбутніх правників дослідження “генетичного коріння” української правничої термінології, шляхів і ресурсів її збагачення, способів термінотворення. Вивчати джерела збагачення юридичного словника, зокрема запозичення, доцільно також в історично-порівняльному аспекті. У різні історичні періоди процес запозичень з інших мов через екстралінгвістичні чинники посилюється або ослаблюється, змінюються пріоритети в мовній політиці, що спричинює суттєву модифікацію словникового складу і впливає на подальший його розвиток.

Характеризуючи генезис і джерела запозичень у сучасному юридичному словнику, логічно виділити питоме ядро і пізніші нашарування, визначити роль кожного з них у розвитку терміносистеми: праслов'янський лексичний фонд (**pravъ*, **pravъda*, **zakonъ*, **ređъ*, **ustavъ*, **kara*, **dъržati*, **dati*, **sodъ*

та ін.), грецькі та латинські терміни (*політика, хартія, іпотека, тезаурус, амфіболія, антиномія, дактилоскопія, маніяк, наркоманія, аболіція, аброгація, ад'юдикація, адміністрація, апеляція, асоціація, декларація, екстрадиція, інкорпорація, субвенція, юстиція*) та усталені вирази (*ад хок, персона нон грата, екс екво ет б'оно, де-юре, де-факто* та ін.); запозичення з французької мови (*агреман, вердикт, гарант, девізи, демонстрація, денонсація, коносамент, парламент, революція*; німецької (*вексель, штаб*); італійської (*авізо, а-конто, банк, інкасація, валюта*); англійської (*аудит, бартер, брокер, бюджет, гудвіл, дилер, експорт, лізинг*); полонізми та терміни, що потрапили в українську мову через посередництво польської мови (*сейм, застава, пожиток, скарб, шкода, посполитий, панство, вирок, оскаржити, свідоцтво, ухвала, справа, копія, фундація; рада, гетьман, сесія, кош*; росіянізми (*приказ, уложення, судєбник, уголовний, вищестоящий*)).

Спостереження над взаємодією мов, національних та інтернаціональних елементів плекає мовне чуття, яке дозволяє легко відрізнити рідні і чужомовні елементи у словнику, визначати мову-продуцент за зовнішніми, фонетичними і граматичними ознаками, пор.: *презумпція, екзекватура, ексекуція, ліцензія* (лат.), *авуари, арбітраж, дебати* (мн.), *бюлетень, коносамент* (фр.), *імпічмент, консалтинг, естопель* (англ.), *омбудсман* (швед.) і за словотвірними компонентами (напр., гр. і лат.: *авт-, -арій, арх-, полі-, -ум, -ція, -ус, юс-, юр та ін.: авто/граф, авто/хтони, авто/біо/графія, полі/гінія, депозит/арій, вот/ум, юр/ист, юрис/пруден/ція* та ін.

Знання найбільш поширених термінів і терміноелементів (передусім інтернаціональних) допоможе студентам досить легко й швидко опанувати нові, похідні від них термінологічні одиниці (**а/бі-**: *а/патриди – бі/патриди, а/поліди – бі/поліди*; **пре-**: *пре/вентивний, пре/венція, пре/амбула*; **крат-**: *бюро/кратія, демо/кратія, авто/кратія, плуто/кратія, аристо/кратія, тео/кратія*; **архе-**: *мон/архія, оліг/архія, ан/архія та ін.*

Розглядаючи проблеми запозичень, калькування (*демократія – народо-владдя, інтернаціональний – міжнародний*), транслітерації (*еквітас*), слід звернути увагу студентів на випадки невинного вживання чужомовних слів і кальок там, де можна вжити питоми українське слово. Якщо ж в українській мові немає автентичного відповідника, що може пояснюватись і відсутністю певного поняття, і екзотичним характером позначуваного явища, тоді вживається запозичення. Як правило, вони називають специфічні явища правового побуту, звичаїв, державного устрою, органів, посад, законодавчих актів окремих країн. Пор.: *ареопаг, ландстинг, фолькетинг, альтинг, стортинг, кнесет, кортес* та ін.

Не тільки вченим, законодавцям, але й перекладачам міжнародних правових документів необхідно дуже уважно і виважено підходити до відбору термінів. Проблема смислової автентичності термінів, на думку термінологів, є ключовою проблемою сучасного юридичного термінознавства. Її вирішення важливе для створення багатомовного правового тезаурусу Євровок. Термінологічні аспекти також актуалізуються у зв'язку з імплементацією правових норм у вітчизняне законодавство [5].

Подальше засвоєння сучасної правової термінології здійснюється на лексичному, лексико-семантичному, стилістичному та граматичному рівнях. Перші два передбачають знання дефініції термінів, їх семантичної будови, вміння диференціювати окремі значення, встановлювати їх парадигматичні та синтагматичні зв'язки. Робота в цих напрямках допомагає запобігти лексичним і семантичним помилкам у мовленнєвій практиці, навчає правильного використання лексико-семантичних ресурсів мови залежно від мети й змісту висловлювання. Пильна увага до складних випадків терміновживання (явищ багатозначності, синонімії, варіативності, омонімії, паронімії), спостереження над особливостями функціонування термінів у різних стилях і жанрах юридичного мовлення сприятиме розвитку аналітичних навичок, почуття стилю, підвищенню фахово-мовної культури.

Для формування мовно-термінологічної компетентності правників найбільш ефективними виявилися інтерактивні методики і навчальні прийоми: запрошення до дискусії, проблемні завдання, тренінги (індивідуальні /групові), дискусії із запрошенням фахівців, “мозковий штурм”, “сократів діалог”, “навчальний полігон”, творча робота в малих групах, “дерево рішень”, PRES-формула (від англ. Position–Reason–Explanation or Example – Summary), “займи позицію”, рольові ігри, публічний виступ, моделювання, оцінка дій учасників; аналіз проблем, помилок, колізій. На практичних заняттях аналізуються типові помилки у писемному й усному мовленні юристів, даються певні пояснення, рекомендації, застереження про неправильне або невдале використання терміна у тому чи іншому контексті.

У Центрі інноваційних методик правничої освіти НаУКМА діє низка структурних і ресурсних підрозділів, які допомагають використати набуті знання на професійній ниві, підвищити рівень мовно-термінологічної компетентності. Йдеться насамперед про Лабораторію законодавчих ініціатив, в якій студенти-правники набувають практичних знань і навичок підготовки аналітичних матеріалів, проведення експертних досліджень, розробляють пропозиції щодо проектів законодавчих і нормативних актів, та Лабораторію комп'ютерних систем правової інформації, де студенти-слухачі навчально-наукового семінару з методики і практики вивчення термінології права працюють над створенням Електронного банку юридичних термінів, опановуючи методи і робочі прийоми термінологічного опрацювання правових текстів, укладання словників термінів. Стимулюють роботу над збагаченням словника конкурси ерудитів-знавців права.

Отже, проблема формування мовно-термінологічної компетенції студентів-правників потребує здійснення комплексу заходів і дій: 1) введення в навчальні плани юридичних факультетів ВНЗ спеціалізованих лінгвістичних дисциплін, які поєднують навчання з науково-дослідницькою діяльністю; 2) науково-методичне та дидактичне забезпечення курсів; 3) використання у навчальному процесі вискоелективних класичних та інноваційних методик викладання, інтерактивних форм закріплення мовних знань і навичок. Реалізація цих заходів сприятиме підготовці правників вищої кваліфікації або фахівців суміжних із правом сфер: нормопроектувальників,

експертів законопроектів та інших нормативних актів (юрлінгвістів), правників-науковців, правників-лексикографів, редакторів і перекладачів юридичної літератури, викладачів курсів із правничої мови і термінології.

Література

1. Присяжнюк Н. К., Максименко А. В. Практична стилістика української мови. Особливості мови законодавчих документів: Прогр. практ. курсу для правників / Центр правової реформи і законопроектних робіт. – К., 1997. –32 с. ; Мова юридичного фаху в управлінській діяльності / Укл. Г. С. Онуфрієнко. – Запоріжжя, 2002. – 34 с.
2. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: Навч. пос. – К., 2002. – 197 с.
3. Захлюпана Н. М., Кочан І. М. Словник-довідник з методики викладання української мови. - Львів, 2002. – С. 107.
4. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан і перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – Вип. IV. – К., 2001. – С. 7.
5. Див.: Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. – К., 2000. – С. 105-112.